

Qumru ŞƏHRİYAR

AMEA Folklor İnstitutu

Türk xalqlarının folkloru şöbəsi, böyük elmi işçi

E-mail: nevayi-qumru@rambler.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6130-7063>

<https://doi.org/10.59849/2309-7922.2025.2.110>

“QIRX BATIR”IN İLK HƏLQƏSİ – EDİGEY VƏ ONUN NƏSLİ

Xülasə

“Edigey və onun nəslİ” epik silsiləsi “Qırx Batır” dastan silsiləsindəki üç həlqədən birincisidir. Bu silsiləyə daxil olan dastanlar manqıt soyundan olan qəhrəmanlara və bir çox hallarda tarixi şəxsiyyətlərə həsr olunub. Silsilədəki üç halqadan birincisinin əsas bağı “Edigey” dastanıdır. Sonrakı bütün dastanlar onun soy şəcərəsinə mənsub insanlara həsr edilmişdir. Beləliklə, “Edigey” dastanı silsilənin digər dastanlarını birləşdirən əsas halqa sayıla bilər. Bu silsiləyə on epik əsər daxildir.

Açar sözlər: silsilə, Qırx Batır, Edigey, bağ, dastan

Qumru SHAHRİYAR

**THE FIRST CYCLE OF “FORTY BATYRS” – EDIGEY
AND HIS DESCENDANTS**

Summary

The series of epics “Anshibay Batyr and His Descendants” is the first of three links in the cyclization “Qırkh Batyr” (Forty Batyrs). The epics included in this series are dedicated to the heroes who came from the mangit lineage and in many cases are historical figures. The main core of the first of the three links of the cyclization is the saga “Edigey”. All the sagas that followed him were dedicated to people belonging to his lineage.

Thus, the saga of Edigey can be considered the main link connecting the other epics in the series. This cyclization included ten epic works.

Keywords: cyclization, “Qırkh Batyr” (Forty Batyrs), Edigey, link, epic

Гумру Шахрияр

**ПЕРВЫЙ ЦИКЛ «СОРОК БАТЫРОВ» – ЭДИГЕЙ И ЕГО
ПОТОМКИ**

Резюме

Серия эпосов «Эдигей и его потомки» является первым из трёх звеньев циклизации «Сорок батыров». Эпосы, вошедшие в эту серию, посвящены героям, происходившим из рода мангитов и во многих случаях являющимся историческими личностями. Основное ядро первым из трёх

звеньев циклизации является сага «Едигей». Все последовавшие за ним саги были посвящены людям, принадлежащим к его родословной.

Таким образом, сага об Едигее может считаться основным звеном, связывающим остальные эпосы в ряду. В эту циклизацию вошли десять эпических произведений.

Ключевые слова: циклизация, Сорок батыров, Едигей, звено, эпос

“Qırx batır” silsiləsinə daxil olan dastanlar müxtəlif dövrlərdə fərqli yönələri ilə tədqiqatə cəlb olunub. Silsilənin özü isə bir hissəsi ilk dəfə 1964-cü ildə “Batırlar jırı” adlı külliyyatın üçüncü cildində, daha sonra isə 1977-ci ildə “Aksavit” adlı antologiyanın ikinci cildində nəşr olunmuşdur. “Batırlar jırı” külliyyatının 1989-cu ildə yayınlanan beşinci cildində isə “Anşibay batır və onun nəslı” və “Karadön batır və onun nəslı” dastan silsiləsi nəşr olunmuşdur. 2007-ci ildə isə Ş.İbrayevin layihə rəhbəri olduğu, F.Tükmənin və M.Arıkanın isə Türkiyə türkcəsinə çevirərək nəşr etdirdikləri “Qazax dastanları”nın IV cildi “Kırımın qırx batırı”na həsr olunmuşdur. Burada silsiləvi dastanların hamısı tam şəkildə verilməsə də, böyük bir hissəsi yer alır. 2019-cu ildə isə “Batırlar jırı”nın ikinci cildində silsilənin Murin Sengirbekuli variantı tam şəkildə? yəni 29 dastan nəşr olunmuşdur.

Dastanın silsiləviliyi Edigey və onun şəcərəsi əsasında yaradılmışdır. Edigeyin və onun şəcərəsinin qazax və noqayların geneologiyasında oynadığı rol əvəzolunmazdır. Qeyd edək ki, tarixdə Noqay adlı bir xanın olduğunu və bəzi məndələrin də zaman-zaman “Edigeyin Noqay xan olması”nı [1, 236-237] vurğulaması dastanın və salnamələrin verdiyi informasiya ilə həm üst-üstə düşür, həm də o mənbələrin dediklərini təkzib edən xronoloji və ya numeroloji faktlar mövcuddur.

Dastanın, demək olar ki, bütün variantlarında Edigeyin babası Baba Tuklas Şaşlı Əziz göstərilir. Hətta qazax variantlarının birində o, Bül Baba Tükli Şağı Təjin [13] kimi göstərilir. Tatar variantlarından bəzində isə əcdadının Baba Tökles Hoca Əhməd olduğu deyilir. R.Sulti yazır ki: “Geneoloji əfsanəyə görə, Edigeyin əcdadı bəzən Baba Tökles olaraq adlandırılır. Bəzi rəvayətlərdə o, sufi şair Xoca Əhməd Yəsəvi ilə eyniləşdirilir” [8, 183].

Baba Tuklas Şaşlı Əziz obrazı orta əsrlərdə yaranan bir çox dastanlarda mövcuddur, o cümlədən də silsiləyə daxil olan dastanların, demək olar ki, hamısında var. O, övliya, müqəddəs adam, uzaqgörən, qeybdən xəbər verən şəxs kimi göstərilir. “Edigey” dastanın noqay variantında Baba Tuklas Şaşlı Əzizin Barkaya – Parpariya [7, 162] olduğu deyilir ki, bu da silsilənin zincirindəki ikinci həlqə olan “Parpariya” dastanının passif fonda olsa belə, mövcud olmasına işarə edir. Baba Tuklas Şaşlı Əziz manqıt tayfaları arasında islamı yayan şəxsdir. İngilis tədqiqatçısı D.Devis yazır ki, “qəbilənin islamiyyəti qəbul etməsində “manqıtların məşhur bəyi Edigeyin atası Baba Tüklesin rolu əvəzsizdir” [3, 104; s.227]. O, burada Baba Tuklas Şaşlı Əzizi Edigeyin atası kimi

göstərir. Dastanın noqay variantlarından birində də bu fakt Edigeyin dilindən təsdiqlənir:

Кепеек кимсинь? – дегенде
Курайышпан дегенмен.
Аьзизден тувган шок ялгыз.
Бала ьзиммен дегенмен.

Kasıb, sən kimsən? – deyəndə
Qureyşiyəm deyərəm.
Əzizdən doğulan çox yalqız
Bala, özümdən deyirəm [7, 177].

M.Əhmədcanov Edigeyin övladları da daxil olmaqla yaratdığı soy şəcərəsində atasını “Kotlı-Kıya Köçək” [5, 60] olaraq göstərmişdir. V.Jirmunski yazır ki, “epik ənənəyə uyğun olaraq və hətta ola bilsin ki, onun təsiri altında Əbulqazi İdigenin Kutlu Kıyanın oğlu olduğunu yazır” [10, 364]. Macar türkoləq S.Kara Devid isə dastanın qazax və noqay variantlarındakı şəcərəsini aşağıdakı şəkildə təqdim etmişdir. Qazax variantlarında: Angşibay=Baba Tük-ti-şəştı aziz – Par-Pariya (bəzi variantlarda Barkaya) – Kuttı-Kıya – Edige [4, 24]. Biz də müəllifin bu fikirləri ilə razılaşıırıq. Anşıbayın oğlu Baba Tuklas Şaşlı Aziz, onun oğlu Parpariya, Parpariyanın oğlu Kuttu Kıyadır. Kuttu Kıyanın da iki oğlu məlumdur – İsa və Edigey. S.Kara Devid, eyni zamanda A.Sikalıyevə istinadən [15, 18-19; 21] noqay variantında göstərir ki: Bar-Kaya=Baba Tükles – Kutli- Kaya – Edige [4, 24].

Edigeyin nəsil şəcərəsi haqqında məlumat verən M.Əhmədcanov yazır ki, “İdik bəyin (Edigey nəzərdə tutulur – Q.Q.) mənəbi (soyu – Q.Q.) haqqında rəvayət belədir: Kəab bin Qasım bin Məhəmməd bin Əbubəkr əs-Sıddıq Rəsulallah yetişir deyirlər. Tarixi-cihan.... bu ildir... Kutlu Kaya Toxtamış xanın quş bəyi idi, demişlər. Çindən (cin qız – Q.Q.) qız nigahlandı. Edigey ondan dünyaya gəldi. Süd qüvvəti ilə dar alıb (qidalanıb – Q.Q.)” [5, 61]. Bu mətn qədim tatar türkcəsində yazılıb və əbcəd hesabı ilə Edigeyin doğum tarixini göstərir. Burada “süd qüvvəti ilə dar alıb” ifadəsi dastanın bir çox variantlarında Edigeyi itin əmizdirdiyinə işarə edildiyini düşünürük: “Kutlu Kaya oğlunu götürdü. Uşaq ağlayıb sakitləşmək bilmirdi. Kutlu Kayanın yanı balalı bir iti vardı. Gördü ki, uşaq sakitləşmək bilmir, o zaman Kutlu Kaya uşağa iti əmirdi. Bir müddət uşaq iti əmərək yaşadı. Sonra it uşağı əmdirmədi” [7, 166].

Edigeyin oğlanlarından ən məşhuru Mənsur, Qazı, Nauruz, Nuradin, Key Kavad, Mübarək şah, Sultan Mahmuddur. Mənsurun Teymur və Din Sufi adında iki oğlunun olduğu göstərilə də, Edigeyin Mənsur və Nuradini çıxmaq şərtilə başqa oğlanlarından olan nəvə-nəticələri haqda ətraflı məlumat yoxdur.

Nuradinin Abbas və Vakkas adlı iki oğlunun olmasına baxmayaraq, tarix səhnəsində nəvə-nəticələri daha çox görülmüşdür. M.Mexovski Nuradinin oğlu Vakkasın (Okas) 30 oğlunun [14, 92-93] olmasından xəbər verir. Bunun epik yaddaşdakı folklor mübaliğəsi olduğunu düşünürük, çünki salnamələrin verdiyi məlumata görə, “Vakkasın üç oğlu var: Musa, Yamqurçı, Alsan” [10, 436] və elə Noqay Ordasının sonrakı taleyində də tarix səhnəsində bu üç ad daha çox çəkilir. Qazax epik geneologiyasında adətən Vakkasın adı çəkilmir,

onun oğlu Musa xan isə Nuradinin oğlu kimi təsvir edilir. Mənbələr göstərir ki, “Musa ilə Yamqurçı Vakkasın eyni qadından olan övladlarıdır” [10, 436]. Bir çox hallarda onların adları qoşa çəkilsə də, “Musaxan” dastanının N.Vasiliev variantında onlar möhkəm dostdurlar, üstəlik Yamqurçı – Janqırışı türkməndir. Yamqurçinin də dörd oğlu var: Urasla, Aqış, Kuquş, Alaç. Alaçın adına “1489-1508-ci illərə aid tarixi sənədlərdə diplomatik danışıqlarda” [10, 436] rast gəlinərsə də, Aqış “Musaxan” dastanında Janqırışının oğlu Tel Aqış şəklində qarşımıza çıxır. V.Jirmunski buradakı “tel” sözünün “oğuzlardakı “dəli” – igid, qəhrəman” [10, 436] mənasında olduğunu söyləyir. Məsələn, “Dədə Qorqud kitabı”nda Dəli Domrul, “Koroğlu”da Dəli Həsən və s. “Nuradin” dastanının qazax variantında da Nuradin atasından səfərə çıxmaq üçün icazə alanda atası ona Tel Şubar atla getməsinə məsləhət görür.

Bundan başqa, Musanın oğlu Alcagirin də tarix səhnəsində üç oğlunun – Kelmambet, Urak və Qazının görünməsinə baxmayaraq, Urakın adı daha çox səslənir və onunla da bağlı əfsanə və rəvayətlər mövcuddur. Diplomatik danışıqlarda və yazılı mənbələrdə tez-tez adı çəkilən Urakın 1538-1540-cı illərdən sonrakı yazılarda adına rast gəlinmir. Ölümü ilə bağlı heç bir məlumatın olmasına baxmayaraq, A.Oleariy 1636-cı ildə yerli sakinlərin dilindən Urakın ölümünü əks etdirən əfsanə topladığını deyir: “Sentyabrın 3-də sol tərəfdə Eruslan çayını (Saratov və Volqaqrad bölgəsindən axan çay, Volqanın sol qolu – Q.Q.) və sağda, 150 metr məsafədə dəyirmişəkili Urakov dağının qarşı tərəfini gördük. Yerli sakinlər dedilər ki, bu dağ öz adını kazaklarla döyüşən, döyüş meydanında həlak olan və burada dəfn olunan tatar hökmdarı (knyaz) Urakın adından götürmüşdür” [16, 336]. Folklor mətnlərində Urakın öldürülməsi Kalunun adı ilə bağlıdır ki, V.Jirmunski onun “qardaşı Kelmambetin adı ilə oxşar olduğunu” [10, 448-449] qeyd edir.

Ümumiyyətlə, “Qırx batır” silsiləsinə və Edigeyin şəcərəsinə daxil olan batırlarla bağlı epik mətnlər V.Jirmunskinin təbirincə desək, “bir ailə faciəsidir” [10, 449]. “Qırx batır” silsiləsinə daxil olan dastanlar aşağıdakılardır: “Anşıbay batır (1. Anşıbay və onun ailəsi), oğlu Parpariya (2), onun oğlu Kuttıkiya (3), onun oğlu Edigey (4), onun oğlu Nuradin (5), onun oğlu Musaxan (6), onun oğlanları Orak ilə Mamay (7-8), Orakın oğlanları Karasay ilə Kazı (9-10), Janqırışı batır (11), Tel Aqış (12); Er Kökşə (13) və onun oğlu Er Kosay (14); Karadön batır (15. Karadön batır və onun nəsl), oğlu Jubanış (16), onun oğlu Suyniş (17), onun oğlu Er Begus (18), onun oğlu Kögis (19), onun oğlu Tama batır (20), onun oğlu Tana batır (21), onun oğlu Narık xan (22), onun oğlu Şora batır (23); Ağ Jonas batır (24), onun oğlu Kenes (25), onun oğlu Janbay bəy (26); Şınbas batır (27), onun oğlu Törexan batır (28), Karqaboylu Karzıqan batır (29); Manaşı batır (30), onun oğlu Tuyakbay batır (31); Aysa batır (32), onun oğlu Əhməd batır (33); Er Alau (34), Toqan batır (35), Temirxan batır (36), Adil Sultan (37), Sultan Kərim (38), onun oğlu Şimon batır (39), Koblandı batır (40).

Bu dastanlardan 29-u jırav Murın Sengirbekuli tərəfindən müxtəlif vaxtlarda söylənilmişdir. “Atrav, qaraqalpaq, türkmən bölgəsində Murın jırav ilə eyni dövrdə yaşayan Musa, Sügir, Ömir, Aytkul, Ötkelbay ilə Düysenbay kimi jırçılar da “Kırımın qırx batırı” silsiləsinə daxil olan dastanlardan bəzilərini söyləmişlər. Onlar da Murın jırav kimi bu dastanları Nurım ilə Kaşqandan öyrənmişlər” [2, 100; 9, 238].

Murın Sengirbekulinin “Kırımın qırx batırı” adı altında söylədiyi dastanlar üç hissədən ibarətdir: 1. Añşıbay Batır Jəne Onıñ Urpaqtarı (Añşıbay batır və onun nəslı); 2. Qaradön Batır Jəne Onıñ Urpaktarı (Karadön batır və onun nəslı); 3. Jeke Batırlar Jayındağı Jırlar (Müxtəlif batırlarla bağlı müstəqil jırlar).

Bəzi mənbələrdə bu dastanlar dörd hissəyə bölünür: 1. Añşıbay batır və onun nəslı – Añşıbay batır, Baba Tükti Şaştı Aziz, Parpariya, Kuttıkiya, Edigeıy, Nuradin, Musaxan, Orak, Mamay, Karasay, Kazı; 2. Karadön batır və onun nəslı – Karadön batır, Jubanış, Suyniş, Er Begus, Kögis, Tama batır, Tana batır, Narık xan, Şora batır, Kulınşak batır; 3. Kıdırıbay nəslı – Koblandı batır, Şıntasulı Törehan, Emet batır, Alav batır, Kökşe batır-Kosay batır; 4. Müxtəlif batırlarla bağlı müstəqil jırlar – Asan Kayqı, Abat batır, Toqan batır, Karqaboylu Karzıqan batır, Akjanasulı er Kenes, Manaşı batır, Manaşıulı Tuyakbay batır, Aysaulı Ahmet, Janbırşıulı Telaqis və s. [6, 17].

Silsilənin birinci həlqəsi “Añşıbay batır” [6, 22-85] dastanıdır. Dastan noqay tayfasının bir bayraq altında birləşməsindən və noqay-kalmık savaşlarından bəhs edir. O, noqay xalqını bir yerə yığıb göyə dirənən qala tikdirir. Apardığı bütün mübarizələrdə Añşıbayya onun atı Tülpar yardım edir. Dastanda Añşıbay Pirin oğlu adlandırılır. “Añşıbay” dastanı arxaik dastanlara xas olan motivlərlə zəngindir. Məsələn, qəhrəmanın uzun müddət tək yaşaması, pəri qızları ilə evləndikdən sonra kalmıqları və indısları özünə tabe edərək hökmranlığı altındakı torpaqları genişləndirməsi “tamamilə arxaik dastan xüsusiyyətinə malikdir və onun uşaqları və nəvələri ilə bağlı digər dastanlarda belə hadisələrlə qarşılaşılır” [2, 100].

Silsilənin ikinci həlqəsi “Parpariya” dastanıdır. Əslində Añşıbayın oğlu Baba Tuklas Şaştı Əzizdir, lakin onun haqqında qazax ədəbiyyatında çoxlu sayda müxtəlif əfsanə və rəvayətlərin olmasına baxmayaraq, heç bir dastan yoxdur. Ona görə də silsilə “Parpariya” dastanı ilə davam edir. Qeyd edək ki, Edigeıyın şəcərəsi ilə bağlı göstərilən bəzi yazılarda Baba Tuklas Şaştı Əzizin gah Añşıbayla, gah da Parpariya [4, 24] ilə eyni adam olduğu göstərilir. Parpariya dastanın bəzi variantlarında Barkaya şəklində təqdim olunur. “Parpariya” [6, 86-121] dastanında göstərilir ki, Baba Tükti Şaştı Aziz oğlu Parpariyaya babası Añşıbay kimi kalmıqlara heç vaxt yenilməməyi və onlardan intiqam almağı nəsihət edir. Parpariya gedib babası Añşıbaydan xeyir-dua aldıqdan sonra kalmıqlar üzərinə yürüş edir, zalım Şamakanı və atası Şaştöbəni öldürüb noqay xalqını əsirlikdən azad edir. Bu dastanın içərisində Añşı-

baydan da bəhs olunur. Burada Anşıbay özünün kalmıqlar üzərindəki qələbəsinə söz açır. Parpariyaya bu döyüşlərdə atı Kula Şubar (Kula qarışıq rəngli, ala deməkdir) yardım edir.

Silsilənin üçüncü həlqəsi “Kuttıkiya” [6, 122-133] dastanıdır. Dastan Kuttıkiyanın kalmıqlarla savaşımdan bəhs edir. Burada Parpariyanın da adı çəkilir. Dastanda Kuttıkiya kalmıqlarla dəfələrlə döyüşə girir və qalib gəlir. Hər dəfə döyüşə gedəndə arvadı onların övladının olmamasından, ərinin yoxluğunda tək-tənha qalmasından şikayət edir. Bu dastan davamını “Edigey” dastanında göstərir. Orada Edigey Kuttıkiyanın oğlu olur.

Silsilənin dördüncü həlqəsi “Edigey” [6, 134-183] dastanıdır. Kuttıkiya artıq burada qarşımıza kasıb biri olaraq çıxır. O, Toxtamış xanın Kuvkanat adlı quşunu bəsləyir. Kuttıkiya Kuvkanat quşunun yumurtasından birini Satemirə verir. Toxtamış xan bundan xəbər tutanda Kuttıkiyanın başını kəsir. İllər sonra isə Edigey dağlara çəkilib noqay xalqının azadlığı uğrunda kalmıqlarla mübarizə aparır. Edigeyə bu döyüşlərdə dostları Anqıs və Er Ahmet, atı Alaca yardım edir.

Silsilənin beşinci həlqəsi “Nuradin” dastanıdır. Əvvəla onu qeyd edək ki, “Nuradin” “Edigey” kimi bir sıra türk xalqlarında müxtəlif variantları olan dastandır. Dastan silsiləsinə daxil olan “Nuradin” [6, 184-227] dastanında qəhrəman noqayların yaşadıkları əraziləri genişləndirmək məqsədi ilə kalmıqlarla, qızılbaşlarla və digər xalqlarla müharibə edir. Bu, tarixi kökləri olmayan epik yaddasın folkloradakı təzahürüdür. “Nuradin” dastanının silsiləyə daxil olan iki fərqli süjet xəttinə malik variantları mövcuddur – N.Vasilyev (söyləyicisi məlum deyil) və Murın Sengirbekuli variantı. N.Vasilyev variantı 2000 misradan ibarətdir və geneoloji silsiləni də Murın Sengirbekuli variantında olduğu kimi davam etdirir. Dastanda kalmıq xanı Tayın noqay xanı Şumana elçi göndərir, onu müharibə ilə hədələyərək qızını özünə arvad etmək istədiyini söyləyir. Noqay xanı on dörd yaşlı Nuradini hüzuruna çağıraraq ondan yardım istəyir. Nuradin təkbətək döyüşdə Tayına qalib gəlir və kalmıqları darmadağın edərək tənənə ilə vətəninə qayıdır. Murın Sengirbekuli variantında isə Nuradin ındıs və kalmıqlarla döyüşmək üçün atasından icazə alır. Atasına ona icazə verir, amma deyir ki, əgər çətinə düşsən, bizim atamız Baba Tuklas Şaşlı Əzizi çağır. Nuradin döyüşə gedir, uzun sürən müharibələrdən sonra ındıs və kalmıqlara qalib gəlir, qızılbaşlarla ittifaq qurur.

Silsilənin altıncı həlqəsi “Musaxan” [6, 228-255] dastanıdır. Burada da iki fərqli süjet xəttinə malik variantlar mövcuddur – N.Vasilyev (söyləyici Kalijana Uteşeva, Aktübin əyalətinin Kobdin rayonu) və Murın Sengirbekuli variantı.

V.Jirmunski N.Vasilyev variantını “məzmunca daha maraqlı, real, xırda məişət məsələləri ilə və tarixə əsaslanan ənənəvi elementlərlə zəngin” [10, 398] hesab edir. Dastanın N.Vasilyev variantında hadisələr qəhrəmanın qocalıq yaşlarında baş verir. Musaxanın artıq 80 yaş var. Onun oğlanlarından Ma-

may xan idi, Orak isə batır. Dastan Orak ilə Mamayın ataları Musaxanı kalmıkların əsarətindən azad etməsindən bəhs edir.

V.Jirmunski Murın Sengirbekuli variantında isə “şablon xarakterli və ənənəvi elementlərin az” [10, 397] olduğunu yazır. Burada Musaxan üç dəfə kalmıklar üzərinə yürüş edir və hər dəfə də qələbə ilə qayıdır. Bu döyüşlərdə onun yanında dostu Berdi, atı Bozat var idi. Musaxan altmış yaşına qədər döyüşlərdə iştirak edib.

Silsilənin yeddinci həlqəsi “Orak ilə Mamay” [6, 255-291] dastanıdır. “Orak, Mamay, İsmayıl və onların ataları Musaxanın ölümündən sonra Noqay Ordasındakı qanlı ailə münaqişəsi Noqay silsiləsində mərkəzi yerlərdən birini tutur” [10, 400]. Burada isə silsiləyə daxil olan “Orak ilə Mamay” dastanının bir neçə variantı mövcuddur ki, onlardan ən çox diqqəti aşağıdakı variantlar çəkir: 1. Nurtuqan variantı – bu variant həcmcə ən böyük mətnə sahibdir və çox geniş şəkildə ailədaxili münaqişələri özündə əks etdirir. Qazaxların dastan söyləyicisi Nurtuqan jırav 1928-ci ildə dünyasını dəyişəndə 10000 misralıq dastanın əlyazması yarımçıq qalmışdır. 2. Jumaqazın variantı – (Jumaqazın Emireş) Orakın ölümü ilə bağlı tamamilə fərqli versiya irəli sürür: Orakın ölümündə qardaşı İsmayıl ilə birlikdə Mamayın arvadı qızılbaş xanının qızı Akbişekin də rolunun olduğunu deyir. 3. Nurpeyis Bayqanın variantı – bu variant 1945-ci ildə Alma-Atada qazax akını Nurpeyisin şeirlərindən ibarət kitabda [10, 405] çap olunmuşdur. Burada “Mamayın ölümünə anası Kara-ulökün ağısı” adlı epik mətni də “Orak ilə Mamay” dastanına aid edilir. 4. Anonim söyləyicidən toplanan variant – bu dastan “Orak və Taqay batır” adlanır. Dastanda göstərilir ki, Orak Taqay batırla birlikdə kalmık xanı Köbikti ilə döyüşür. Qeyd edək ki, bu dastanda adları çəkilən Taqayla Köbikti “Qırx batır” silsiləsinə daxil olan “Kolbandı batır” dastanında da bir-birinə düşmən obrazlar kimi qarşımıza çıxır. 5. Murın Sengirbekuli variantı – bu variant tamamilə müstəqil süjet xəttinə malikdir. Orak 35 batırla kalmık hökmdarı Oquz xanın 70 minlik qoşunları üzərinə yürüş edir. Qardaşı Mamay ona yardım etməyi təklif etsə də, o, qəbul etmir, qoruyucu Edigeyi, müqəddəs Baba Tuklası yardımına çağırır. Bu zaman şərq tərəfdən buludların arasından bir əjdaha çıxıb bütün qoşunu darmadağın edir. Bunu görəndə Oquz xan huşunu itirir, Orak isə onun başını kəsir.

Silsilənin səkkizinci həlqəsi “İsmayıl” [10, 405] dastanıdır. Dastan Musaxanın İsmayıl adlı oğlunun bütün qardaşlarını və onların oğlanlarını öldürərək taxta çıxmasından bəhs edir. Bu, silsilənin içərisində yeganə dastandır ki, oğul öz nəslinə xüsusi amansızlıqla, qəddarlıqla yanaşır. Dastanın sonunda göstərilir ki, İsmayıl Musaxanın ocağında sağ qalan yeganə kişi olaraq taxta sahib olur. İsmayılın hökmranlığı altında noqayların ağır günləri başlayır.

X.Cümalıyev Musaxanın oğlanlarından danışarkən yazır ki, “bir dəfə Musaxan yurta daxil olur və görür ki, oğlanları Mamay qollarını açaraq Orak yerdən soğan çıxaran adam kimi, İsmayıl isə yumruğu ilə yurtdan kerekesini

(yurtun divarlarında qoyulan xüsusi dəmir) sıxaraq yatırlar. Musaxan o zaman deyir ki, Mamay xan, Orak batır olacaq, İsmayıl isə eşidilməmiş vəhşilik edəcək” [11, 112].

Silsilənin doqquzuncu həlqəsi “Karasay və Kazı” [6, 292-345] dastanıdır. Burada da dastanın bir neçə müxtəlif variantına rast gəlirik: 1. Aysa Baytabınoy variantı – bu variantda Mamayın ölümündən sonra noqaylara Şintemir xanın oğlu Edil xan hökmranlıq edirdi. Bir dəfə gənc Edil kalmıqlara əsir düşür. İsmayıl xalqı kalmıqlarla döyüşə girməməyə təhrik edir. Belə olan təqdirdə Karasay Kazı ilə birlikdə kalmıqların üzərinə gedir və qələbə ilə geri qayıdır. 2. Murat Munkiyev – bu variantda İsmayıl noqay batırları ilə birlikdə kalmıqlara qarşı yürüş edir, düşmənin sərt müqaviməti ilə qarşılaşanda İsmayıl qaçmağa başlayır. Yalnız Karasay, Kazı və onlara yardım edən Er-Taqın batırın hücumundan sonra kalmıqlar geri çəkilirlər. 3. Murın Sengirbekuli variantı – bu variant Orakın öldürülməsi ilə başlayır. Onun ölümündən sonra uşaqları Karasay, Kazı və qızı Kıybat, arvadı və anası Kara-ulöklə birlikdə kasıb yaşayırlar. Karasay kalmıqlarla döyüşmək istəyir, lakin döyüşə Kazı gedir. O, qırx batırla şəhərə daxil olur, kalmıqları darmadağın edir. Kazı vətəninə qələbə ilə qayıdır.

“Tel Aqıs” [10, 405] dastanı silsilənin onuncu həlqəsidir. Bu personaja ilk dəfə “Musaxan” dastanında rast gəlirik. Xüsusi qəhrəmanlığı və yurd sevgisi ilə xarakterizə edilən bu obraz “İsmayıl” dastanında ailə münaqişəsinin mərkəzi fiqurlarından biri rolunda çıxış edir. “Tel Aqıs” dastanı silsiləyə daxil olan dastanlar sırasında mövzusunun müstəqilliyi ilə özündən əvvəlkilərdən ciddi şəkildə fərqlənir. Dastan döyüş səhnələri ilə zəngin olsa da, süjet xətti əsasən məhəbbət üzərində qurulmuşdur.

Dastanın iki variantı mövcuddur: 1. Aysa Baytabınoy variantı – Janqbirşinin oğlu Tel Aqıs Musaxanın qızı Kıybatı sevir. Musaxan bu izdivaca razı olsa da, oğlanları razılaşmır və aralarında münaqişə yaranır. Bu münaqişənin isə əsas səbəbkarı İsmayıldır. O, əvvəlcə Tel Aqısı qardaşı Küneke ilə, sonra isə Karasay və Kazı ilə aralarını vurmağa müvəffəq olur. Onun təhriki ilə krımlılar Tel Aqısın auluna hücum edib onun mal-qarasını yağmalayırlar. Sonda müdrik Sapra jırau (“Edigeıy” dastanında da adı çəkilən Toxtamış xanın saray müğənnisi və müdrik şəxs) Janqbirşinin ailəsini Musaxanın ailəsi ilə barişdirir, Kıybatı da Tel Aqısa ərə verir. 2. Murın Sengirbekuli variantı – bu variantda kalmık xanı Beqen xanın üzərinə yürüşə gedəndə Tel Aqısın 17, atası Janqbirşinin isə 70 yaşı var idi. Əvvəlcə atası özünün yeganə oğlunu bu yürüşə buraxmaq istəmir, lakin sonradan aralarında İsmayıl da olmaqla Musaxanın 30 oğlunun müşayəti ilə yola salır. Tel Aqıs Beqen xana qalib gələrək onun başını kəsir.

Beləliklə, onu deyə bilərik ki, postsovet məkanında ideoloji səbəblərə görə dastanın tafixi və epik mahiyyəti tam aşkarlanmamışdır. Hətta yuxarıda da görüldüyü kimi, söyləyicilərdən toplanan variantlar da bəzi hallarda bir-

birindən köklü şəkildə fərqlənir. Burada dövrün, rejimin diqtəsi öz işini görür. Bundan yaxa qurtarmaq istəyən tədqiqatçılar, nəşirlər və s. söyləyicilərin mətninin hər dəfə dastanın arxetipinə daha yaxın variantının axtarışında olublar, çünki bəzi variantlar ciddi şəkildə təhriflərə və müdaxilələrə məruz qalıb. Ona görə də silsilədəki dastanların variantlarının sayını dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün deyil.

ƏDƏBİYYAT

1. Akbaba D.E. Nogay Adı ve Nogayların Kökeni Üzerine. Tehlikedeki Diller Dergisi, TDD, 2013 Yaz / Summer, s.233-242.
2. Arıkan M. Kazak Sözlü Geleneğinde Arkaik Destanların Tipolojik Özellikleri (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2003.
3. DeWeese D. Islamization and Native Religion in the Golden Horde. Baba Tükles and conversion to Islam in historical and epic tradition. University Park, Pennsylvania State Univ. Press, 1994, 638 p.
4. Dévid S.K. Baba Tükli és a Hattyúlány. Legitimizációs elemek az Edige című hőseposzban, Keletkutatás, A Kőrösi Csoma Társaság folyóirata, Szerkeszti Dávid Géza és Fodor Pál Birtalan Ágnes, Iványi Tamás és Sudár Balázs közreműködésével, 2009, ősz.23-36.
5. Әхмәтжанов М. Нугай Урдасы: татар халкынын тарихи мирасы. Казан, Татар китап нәшрийаты, 2009, 351 б.
6. Kazak Destanları – IV. Kırım`ın Kırk Batırı. Ankara, 2007, 1048 s.
7. Qəhrəmanlıq salnaməsi – “Edigey” dastanı (noqay variantı) – I (noqaycadan tərcümə edəni Şəhriyar Q.). “Dədə Qorqud” elmi-ədəbi toplusu, 2017 (1) s.158-179.
8. Edigey Destanı (Hazırlayan: Sulti R). Türksoy yayınları №.10, 1998, 190 s.
9. Абдулғазиева Б. «Қырымның қырық батыры» жырының әдеби маңызы мен зерттелу тарихнамасы. ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы, №2 (132), 2011, б.237-239.
10. Жирмунский В. Тюркский героический эпос. Ленинград, Издательство «Наука» Ленинградское отделение, 1974, 728 стр.
11. Жумалиев Х. Қазақ әдебиеті. Алма-Ата, 1942, 242 б.
12. Исмаилов Е. Акындар / Жамбыд және халық, акындар, арының творчествосы туралы монография. Алматы, Казак Мемлекеттик Коркем Адевийет Нешрийаты, 1956, 340 б.
13. Мәүлимнияз – Едиге. Нұртуған нұсқасы. // «Едиге батыр» жыры. / Оқылыққа қосымша / Жинаған, құрастырып баспаға дайындаған О.Әмірәлқызы. Ы.Алтинсарин атындағы Қазақтың білім академиясының Республикалық баспа кабинеті, 1999, 363 б.

14. Меховский М. Трактат о двух Сарматиях (перевод Аннинского С.А.). Москва-Ленинград, Издательство Академии Наук СССР, 1936, 288 стр.

15. Ногайдынъ кырк баътири. Эдиге / Сборник ногайских народных Дастанов / Записи, подготовка текстов, составитель, предисловие и словарь А.Сикалиева. Махачкала: Дагестанское книжное издательство, 1991, стр.17-52

16. Олеарий А. Описание путешествия в Московию / Перевод с немецкий Ловягина А. Смоленск, Русич, 2003, 480 стр.